

Muhamed Nezirović

“HISTORIJA BOSANSKIH JEVREJA” MOŠE (RAFAELA) ATIJASA - ZEKI EFENDIJE

Pa ipak, po mnogo čemu ti kamenovi su i osobeni i kazuju ponešto ne samo o mrtvima nego i o živima. Oni starinski belezi sa isključivo hebrejskim natpisima stoje po strani, neobični oblikom, nerazumljivi po pismu koje na sebi nose, kao pomireni s tim da je njih oduvek samo najmanja manjina mogla pročitati i shvatiti, da danas nema ni nje...

Iza svih tih nema nerazumljivih znakova, kao iz tanke, ali od svakog zida tvrde zavesa, krije se onaj deo sefardskog života koji su oni održavali kroz duge vekove. Druga takva zavesa, to je njihov španski jezik.

(Ivo Andrić, Na Jevrejskom groblju u Sarajevu. Staze, lica, predeli, Sarajevo, 1976, str. 126).

Tekst *Istoria de los Žudios de Bosna* (*Historija bosanskih Jevreja*) Moše (Rafaela) Atijasa ili Moše Rafajlovića na bosanskom, poznatog u Sarajevu pod imenom Zeki-efendija, pojavio se u Sarajevu na početku dvadesetog stoljeća u časopisu *La Alborada* (*Zora*), jedinom sefardskom tjedniku u Bosni i Hercegovini koji je u potpunosti izdavan na jevrejsko-španjolskom jeziku, a uz to bio i tiskan na hebrejskom pismu. Časopis je počeo izlaziti u Sarajevu, 28. prosinca 1900. godine, a ugasio se, poslije izlaska prvih trideset brojeva, već 16. kolovoza sljedeće godine. Potpuni njegov naslov je bio *La Alborada Periodico Instructivo literario del žudaizmo de Bosnia y Erzegovina* (*Zora, Poučnik-njžiževni list, organ židovstva Bosne i Hercegovine*).¹

1 Naklada Sarajevske *La Alborade* nije nikada bila velika. Zbog toga i zbog tragedije koju je pretrpio jevrejski narod za vrijeme Drugog svjetskog rata, kada je skoro cjelokupna njegova kulturna baština bila uništena kompletne zbirke brojeva *La Alborade* mogu se izbrojati na

Njegov osnivač i glavni urednik bio je Abraham Aaron Cappon, zanimljiva i istaknuta ličnost balkanskog judaizma dvadesetog vijeka. On je bio izdanak jedne stare, poznate i poštovane rabinske obitelji porijeklom iz grada Ruščuka (danas, Ruse u Bugarskoj) gdje se i rodio 1853. godine. Zbog naravi, svog posla, živio je, međutim, u Rumunjskoj, u gradu Ploesti, gdje je i objavljivao prvu *La Alboradu, Revista Literaria Israelito-Española* (Zora, književni izraelitsko španjolski časopis) i to počev od 1. rujna 1898. do 1. travnja 1899. godine. Uslijed novčanih teškoća te malog zanimanja čitatelja, bio je prisiljen, ne samo da prekine sa izdavanjem ovog lista, nego i da napusti Ploesti te da pokuša da ode sa cijelom svojom obitelji u Ameriku.² Njegova prva stanica na ovom dugom putu bio je Beč, u kome je Cappon bio prisiljen boraviti više nego što je bio predvidio, i to usljed velikog priliva ruskih Židova koji su čekali na ukrcaj za Ameriku u holandskoj luci Rotterdam, upravo u onoj u kojoj se i on trebao ukrcati sa svojom obitelji na putu za Novi svijet. Pošto mu je bilo nemoguće otputovati, a ozbiljno mu je počelo nedostajati financijskih sredstava, počeo je pomišljati na povratak u Ploesti. Međutim, igrom slučaja susreo je u Beču nekog Meira Danona, bosanskog sefarda podrijetlom iz Bijeljine, koji mu je predložio da provede zimu u Sarajevu i da se na brod za Ameriku ukrea sljedećeg proljeća, kada prilike za to budu nešto povoljnije. Tako je i bilo. Abraham Aaron je stigao u Sarajevo i, kako što se često događa u životu - jer čovjek snuje a Bog odlučuje - on je tu ostao sve do konca svoga života (1930. godine).

prste jedne ruke. Jedna se čuva u Ženevi, u knjižnici Nissima Cappona, poznatog filateliste i sina Abrahama Aarona Cappona. Druga se čuvala u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci BiH u Sarajevu. Ne znamo kakva je bila njena sudbina poslije uništenja ove knjižnice od strane četničkih snaga 1992. godine, ali po svojoj prilici ona je uništena i tako svagda izgubljena.

Treća kompletna zbirka *La Alborade* ima jednu zanimljivu povijest. Sedmoga ožujka 1910. godine, dr. Moric Levi, sarajevski veliki rabin, poklonio je jednu zbirku svih njenih brojeva Balkanskom institutu (Institut für Balkanforschung) u Sarajevu. Poslije ukidanja ovog instituta, poslije Drugog svjetskog rata, njegova biblioteka je bila predana Orijentalnom institutu u Sarajevu. Međutim neke knjige su bile pri tom odbačene. Među njima se nalazila i kompletna zbirka poklonjene *La Alborade*. Ali, *felix casus*, jedan suradnik Orijentalnog instituta ju je uzeo za sebe i tako je spasio od uništenja. Ona se danas nalazi u njegovoj biblioteci.

- 2 Abraham Aaron Cappon nije imao mnogo sreće ni sa prvom ni sa drugom *Alboradom* kako on sam o tome svjedoči u jednom pismu upućenom Angelo Pulido Fernandezu: "Osnivač sam i urednik književnog časopisa *La Alborada* iz Ploestia u Rumunjskoj, tiskanog u Ruščuku, u Bugarskoj; potom sam urednikom *La Alborade*, nanovo pokrenute u Sarajevu, kao organa jevrejstva Bosne i Hercegovine. Ali... Što rekoh? Urednik sam... Ah ne! Bio sam urednik ovog časopisa i oba puta sam doživio sudbinu Jonasovog bršljana.

P.S. Poslije bolnog iščekivanja *La Alborade* izgubio sam želju da pišem u novinama...."

(in Dr. Angelo Pulido Fernandez, *Españoles sin patria y la raza sefardi*, Madrid, 1905, str. 332-333).

Sarajevo, gdje su prvi sefardski Jevreji stigli već sredinom šesnaestog stoljeća, bilo je u to doba grad poznat po intenzivnom kulturnom životu, u kojem su dobrim dijelom sudjelovali i brojni Jevreji. Na koncu devetnaestog stoljeća, ili tačnije u njegovim posljednjim decenijama, djelovalo je pet kulturnih sefardskih društava u ovom gradu, koga su često neki - i to ne bez razloga - nazivali "Malim Jeruzalimom" (*Yerushalaim chico*): *El Progreso*, *La Nueva Flor* (Novi Cvijet), *La Benevolencia*, *La Humanidad* i *La Gloria* koja su davala, s vremena na vrijeme, kazališne predstave u kojima su uloge tumačili nadareni sarajevski sefardski omladinci. Ova su društva, uz to, priređivala i "španjolska srijela" (*Las noćadas espanjolas*) koja su bila posjećivana ne samo od sefardske nego i ostale sarajevske publike.

U ovakvo pogodno kulturno okruženje stigao je i Abraham Aaron Cappon. Zahvaljujući svom ogromnom maru i poštovanju koje je zadobio među lokalnim sefardima poslije samo nekoliko provedenih mjeseci u ovom gradu, počeo je izdavati novu seriju *La Alborada*, ovog puta sarajevsku.

Mnogobrojni sefardski Jevreji iz Bosne, kao i drugi iz različitih jevrejskih balkanskih zajednica, pozdravili su ponovno izdavanje ovog časopisa. Telegrami su stizali od Velikog rabinata Turske, Jevrejske akademske omladine iz Beča kao i iz samog Sarajeva. Neko, najvjerojatnije Moise (Rafael) Atias, budući suradnik časopisa i pisac "Historije bosanskih Jevreja" (*Istoria de los žudios de Bosna*) koja će biti predmetom našeg rada, potpisan kao *El amante de la luz* (Prijetelj svjetlosti) pozdravio je njeno sarajevsko izlaženje ovim stihovima, koji kao da su izražavali osjećanja cjelokupne jevrejske sefardske zajednice Bosne i Hercegovine:

Saludo con estima, i buena gana
Seas bienvenida i bien estrenada
Teneis longa vida, dulce Alborada

Pozdravljam te s poštovanjem i radošću,
Nek je sretno, beričetno
Živjela nam dugo draga Alborado

(*La Alborada* 3, str. 17, Sarajevo 17.01.1901.)

Redakcija *La Alborade*, rođene u ovako povoljnoj klimi, tražeći podršku i pozivajući na suradnju, pisala je u svom prvom broju:

"Izlaskom *La Alborade* kako bi raširila svoje svijetle zrake, sa visova Sarajeva pozdravljamo sefardsku zajednicu ovog grada, zbog toga što je većina njenih članova upravo dala dokaza da žele da održe napredak jevrejstva Bosne i

Hercegovine, a gdje je priroda obdarila naše suvjerjenike primjernom inteligencijom, a gdje, zbog nepostojanja staranja, načina razvoja ove prirodne nadarenosti umnogome ne zadovoljava. / (...)

Istina je da se u ove dvije pokrajine, osobito u Sarajevu, nahode učeni ljudi i zaljubljenici u napredak koji bi mogli pomoći poboljšanju ovog jadnog stanja stvari; ali oni do sada nisu mogli izraziti svoja razmišljanja usljed nepostojanja jednog lista koji bi za to bio pogodan. / (...)

La Alborada obećava da će svojim čitateljima pružiti jedan bogat književni izbor; da će objavljivati na jasnom i razumljivom jeziku zanimljive dijelove iz jevrejske povijesti i znanosti, da bi se oni koji ne mogu sebi pribaviti knjige, upoznali sa našom slavnom prošlošću te da bi zadobili snage da rade na dobro naše nacije. / (...)

Svi rabini, profesori, učenici i studenti, predstavnici zajednica i svih židovskih društava, svi koji znaju i koji žele saznati, pozivaju se da ukažu pomoć *La Alboradi* kako bi ona mogla razasipati svakim danom sve više i više, i sa, još više jasnoće, svoje zrake znanja."

(Potreba za jednim listom i njegovom podrškom,
Uvodnik Uredništva *La Alborade* 1, Sarajevo, 28-12-1899).

Redakcija ovog lista je, u svojim planovima, osobito računala na suradnju sa Moše (Rafaelom) Atijasom, Zeki-efendijom. On je u to vrijeme bio jedna od najistaknutijih ličnosti među bosanskim Sefardima, a igrao je važnu ulogu i u bosanskoj kulturi općenito uzev.

Moše (Rafaela) Atijas, potonji Zeki-efendija rodio se u Sarajevu godine 1845. u jednoj od najstarijih i najpoznatijih sefardskih obitelji svoga rodnog grada. U Sarajevu je završio *ruždiju*, jednu od onih srednjih škola koje su turske vlasti koncem svoje vladavine otvarale u značajnijim gradovima u Bosni i Hercegovini kao i u Carstvu uopće. Ove škole su bile otvorene za sve građane Turske, bez obzira na vjersku pripadnost, ali su ih uprkos tome malo pohađali nemuslimani. Poslije završene *ruždije* mladi Moše Atijas nastavlja svoje školovanje u Carigradu, gdje uči razne jezike. Po povratku sa školovanja iz Istanbula preuzima dužnost financijskog savjetnika u tadašnjoj Vilajetskoj upravi. Poslije Berlinskog kongresa, 1878. godine, to jest nakon uspostavljanja nove austro-ugarske administracije, on ostaje na istoj dužnosti koju je obavljao i ranije. Tijekom cijelog svog života, sve svoje slobodno vrijeme provodio je na sakupljanju i prepisivanju sefardskih romanci i poslovice. Uz to je Zeki-efendija bio i pjesnik koji je svoje pjesme pisao na svom maternjem jeziku, to jest na jevrejsko-španjolskom. Neke od njih su se sačuvale i do danas.

Zeki-efendija je umro u Sarajevu 2. srpnja 1916. godine. Svi listovi koji su izlazili u to doba u Sarajevu zabilježili su njegovu smrt, poprativši je svojim

prikazima. Svi su oni bili jednodušni da je, s njegovom smrću, nestala jedna značajna ličnost grada Sarajeva koja je obilježila svojim prisustvom i svojim kulturnim djelovanjem cijelu jednu epohu. Tako je sarajevski dnevnik *Bosnische Post*, koji je izlazio na njemačkom jeziku, pisao u svom broju 149, od 6. srpnja 1916. godine:

"Mit Zeki-Eff. ist wieder einmal ein Teil von Alt-Sarajevo
und ein Zeuge der historischen Tage unserer Stadt dahingegangen."

Sarajevska pjesnikinja, također Sefardkinja, Laura Papo-Bohoreta³ posvetila mu je, nekoliko mjeseci poslije njegove smrti, tačnije zadnjeg dana godine 1916, jedan spomen-članak koji nije nikad bio objavljen, koji se danas čuva u jednoj maloj crnoj svesci u Arhivu grada Sarajeva, a koji nosi naslov *Zeky Effendi eine Erinnerung*. U tom članku, tada mlada sarajevska pjesnikinja, govori s mnogo ljubavi i poštovanja o ovom čovjeku, pjesniku i poliglotti, prevodiocu i obožavaocu persijskog pjesnika Musluhuddina Saddija (1200.-1291.).

Poznavajući sav opseg i širinu znanja kao i različita zanimanja Moše Atijasa - Zeki-efendije, uredništvo *La Alborade* mu se obratilo moleći ga da napiše jednu historiju jevrejske sefardske zajednice u Bosni i Hercegovini, s obzirom na zanimanje koje su pokazivali ostali Sefardi za događaje vezane za sudbinu ovoga dijela jevrejskog naroda nastanjenog u Bosni već više od tri i pol stoljeća, zemlji koja je uvijek bila granica među svjetovima ali također i most među civilizacijama. Zeki-efendija je prihvatio ovu ponudu.

Da bi olakšala zadaću Moše Atijasa, Zeki-efendije, redakcija *La Alborade* objavila je u svom broju 10 od 8. ožujka 1901. poziv svim svojim čitateljima, moleći ih da pošalju sve dokumente koji se odnose na povijest sefardske zajednice u Bosni njenom prvom historičaru. Čitamo u tom tekstu sljedeći poziv koji je bio upućen čitateljima:

"Na prvoj sjednici Upravnog komiteta *La Alborade* na kojem se raspravljalo s mnogo pažnje o potrebi izdavanja jedne povijesti bosanskih Jevreja, poštovani gospodin Moše Rafael Atijas (Zeki-efendija), dobro poznat po svom poznavanju stvari, ljubazno se odazvao da se prihvati zadaće da sastavi ovo djelo od općeg interesa. Međutim, ovaj rad, koji traži prikupljanje dokumenata, pinkasa i pripovijedanja ličnosti od važnosti ne bi se mogao u potpunosti kompletirati, a s obzirom na zahtjeve koje nam postavljaju mnoge jako važne ličnosti iz raznih gradova iz inozemstva, molimo svu gospodu rabine, upravitelje sinagoga, predsjednike općina i upravitelje jevrejskih škola u bosanskim gradovima da izvole potražiti pinkase i dokumente koji će se moći

3 Laura Papo Bohoreta, rodila se u Sarajevu 1891. i u mrla u istom gradu 1942. godine.

naći u bilo kakvom stanju, da prikupe podatke i istinske dokumente da ih upute gospodinu Moše Rafaelu Atijasu kako bi on mogao završiti posao koji je otpočeo.

Gospodin Atijas, koji već posjeduje jedan broj dokumenata i poznajući dobro jedan dio povijesti, želio nam je pokazati ono što sastavlja, a što smo mi utvrdili da je od velike važnosti, pa smo tako obećali da ćemo uskoro odvojiti jedno mjesto u kolumnama *La Alborade* za "Historiju bosanskih Jevreja". Ali, da bismo zadovoljili naše čitatelje a da ne prekidamo to objavljivanje, dobro bi bilo da svi oni koji mogu pomoći privedenju kraju ovog djela, da se požure da nam dostave pinkase i dokumente koje posjeduju ili da napišu ono što znaju a što se tiče ovog predmeta. Kako smo obaviješteni, mnoga naša braća u unutrašnjosti posjeduju značajne dokumente, tako da se nadamo da ćemo moći objaviti jedno kompletno djelo, i to od velike važnosti. U "Historiji" će biti spomenuti svi oni koji budu poslali dokumente ili koji budu pisali o onom što se odnosi na izvjesne dijelove.

Da bi pozvani uvidjeli vrijednost koju bi moglo imati jedno takvo djelo, donosimo ovo pismo poznatoga i uvaženog učenjaka Haima Bedžerana, direktora Jevrejske škole u Bukureštu /slijedi pismo pisano na hebrejskom/.

Kako se vidi iz pisma izuzetnog učenjaka Haima Bedžerano,⁴ mnogi se također žele upoznati sa stanjem Jevreja u Bosni u ovo vrijeme. Iz čega se vidi koliko će objavljivanje "Historije", počev od dolaska Jevreja u ovu pokrajinu, biti važno za naše suvjernike u drugim krajevima. Što se pak tiče života Jevreja u naše doba, nećemo propustiti da ne udovoljimo radoznalosti zainteresiranih; to ćemo učiniti nakon objavljivanja "Historije" o kojoj je riječ. Među prvim koji je zamolio za to, ističe se vrlo poštovani gospodin Menahem Navon, otac gospodina doktora Leona Navona iz Sofije."

(*Historija bosanskih Jevreja*, Uvodnik Redakcije
La Alborade, br. 10, Sarajevo, 8. ožujak 1901, str. 43.)

Ovaj rad je, bez ikakve sumnje, tražio mnogo truda i napora, kao i mnogo strpljenja. Iz tog razloga Zeki-efendija je kasnio u preuzetoj obvezi ali, po našem sudu, to kašnjenje nije bilo previše veliko. Uredništvo *La Alborade* međutim postajalo je - kako se to često dešava i u naše doba - nestrpljivo. To se jasno vidi iz ovog slučaja. Zeki-efendija je objavio u 15 broju *La Alborade*, datiranom 26. travnja 1901. svoj članak "Stara sarajevska sinagoga" gdje je tvrdio "da je ovaj

4 Haim Bedžerano, sigurno, Enrique Bejarano. prvi Sefard koji je postao dopisnim članom (1905.) Kraljevske Akademije španjolskog jezika.

hram vrlo zanimljiv sa povijesne tačke gledišta o čemu ćemo govoriti pri objavljivanju *Historije Bosne i Hercegovine*.

Redakcija *La Alborade* je iskoristila tu priliku da bi dodala odmah poslije ove rečenice svoj komentar: "Gospodin Zeki-efendija nam je svečano obećao da će otpočeti s ovim objavljivanjem najkasnije u šesnaestom broju *La Alborade*." Tako je i bilo.

Moše Atias, Zeki-efendi objavio je ukupno pet nastavaka svoje *Historije bosanskih Jevreja*. Njegov rad se naglo prekinuo poslije petog nastavka, mada je i on nosio uobičajenu napomenu "Nastavit će se". Nije nam poznat razlog ovog prekida. Ni uredništvo niti autor ne daju nikakvo objašnjenje svojim čitateljima i sve se završilo jednostavno u potpunoj šutnji. Da li se radilo o zamoru autora ili nedostatku dokumenata? Ili se pak radilo o nezadovoljstvu redakcije koja je možda smatrala zadnji nastavak malo previše pedantnim i suviše zamornim za prosječnog novinskog čitatelja? Možda se opet radilo o nekom nesporazumu, o nekoj svađi ili nečem drugom? O tome ne znamo ništa, mada naginjemo ovoj posljednjoj pretpostavci. Stranice *La Alborade* su ostale hermetički zatvorene za ono što se desilo između autora i redakcije ovog tjednika.

Ponavljamo, ne znamo ništa o tom pitanju, ali bilo kako bilo, radovi *La Alborade* su nam sačuvali jedno poučno štivo, veoma zanimljivo sa historijske, lingvističke i kulturološke tačke gledišta, koje ima i neospornu vrijednost uprkos stanovitih grješaka prema kojim bismo morali biti nešto blaži, jer, kako kaže Ernest Renan: *L'admiration doit etre historique*. Moše (Rafaela) Atias, Zeki-efendija bio je povjesničar po sklonosti, ali također i, još više, po zadaći, jer su u to doba u Bosni nedostajali školovani sefardski historičari.

Što se pak nas tiče, naš zadatak, prijatan, to podvlačimo, je bio da transliteriramo ovaj tekst sa hebrejskog pisma na jevrejsko-španjolski na kojem je bio i pisan, a da ga potom prevedemo na naš jezik te da tako po prvi put upoznamo našu kulturnu i našu širu čitalačku publiku s njegovim integralnim oblikom.⁵

La Alborada br. 16 (Sarajevo, 3. svibnja 1901, str. 69-70). (1.)

Neki uzbuđljivi događaji što se prenose s oca na sina među našim istovjericima u Bosni, pobudili su u meni, još od ranoga djetinstva, želju da saznam da li ova pričanja dolaze iz jednog vrela pa da se prema tome mogu dati i na objavljivanje. Učinio sam značajne napore i izvršio sam mnoga istraživanja,

5 Sam Zeki efendijin tekst *Historija bosanskih Jevreja* nije bio nepoznat jevrejskim sefardskom znanstvenicima. Njega citira Moise Franco u jednoj odrednici *Jewish Encyklopedie*. Inače Moise Franco je bio turski Sefard i poznati povjesničar Sefarada u Otomanskom carstvu. Djelovao je početkom XX stoljeća. Naravno, ovaj tekst poznavao je i dr. Moritz Levy, budući pisac poznate knjige *Die Sephardim in Bosnien*.

pa sam zahvaljujući dokumentima koje sam mogao pribaviti, osobito jednom vrlo važnom na turskom jeziku, došao sam do zaključka da su mnoga pričanja koja se prenose sa naraštaja na naraštaj osnovana na istini. Imao sam također priliku da proučavam stare *pinakese* što se nalaze, jedan u knjižnici Općine a drugi u vlasništvu Jozefa Abrahama Aškenazija, čelnika sarajevske *Hevra kadoše*, gdje sam pronašao istinsku riznicu raznih zanimljivih ulomaka koji odgovaraju nekim od tih pripovijedanja. I tako sam odlučio da sastavim jedno djelo koje bi, u nedostatku jednog drugog napisanog od jedne pozvanije osobe, moglo biti objavljeno kao *Historija bosanskih Jevreja*.⁶

Nije moja nakana da se stavim u isti red sa slavnim historičarima, a još manje se za to osjećam sposobnim, ali to činim da bih ispunio zadaću koju drugi nisu izvršili, a možda su je i ispunili, a ona je opet nestala ili zbog prohoda godina ili zbog poraznih događanja što su se odigrali među našim istovjericima.

Želio bih da se oni što se osjećaju doraslim a posjeduju ili što će pribaviti neke druge dokumente o ovoj materiji, posluže mojim djelom, kako bi sastavili jedno drugo, još bogatije koje bi u svakom pogledu zasluživalo da ponese naslov *Historija bosanskih Jevreja*.

S druge strane, jedna ili više kritika dobro bi došle i pomogle bi da se probudi savjest onih koji posjeduju rukopise što se odnose na ovaj predmet a koje zbog nemara (nebrige) i jako malo dobre volje, još ne misle da iznesu na svjetlo dana.

Nedostaju datumi i tačni podaci o dolasku prvih Jevreja u ovu pokrajinu, međutim, prema nekim natpisima na pojedinim spomenima na Starom jevrejskom groblju u Sarajevu, te na osnovu *pinakesa* i postojećih dokumenata, može se zaključiti da su sefardski Jevreji imali svoje boravište u ovom gradu već više od preko tri stotine pedeset godina, a to je doba, ili nešto poslije upravljanja Gazi Husref-bega. Sigurno je međutim da su se Jevreji već nastanili u Bosni, kako to ranije rekoš, u doba vladavine Hadim Ali-bega (1541.=5311.) godine.⁷

Međutim, Jevreji su bili malobrojni u ovim mjestima, a neki su imali i obitelji u Solunu, gdje su se i vraćali uoči velikih vjerskih blagdana, ostavljajući svojim namještenicima da se brinu o njihovim interesima.

U nekim dokumentima i *pinakesima* koje smo ranije spomenuli čitaju se potpisi i položaji rabina kao i imena nekih porodica koje, u naše doba, više ne postoje u ovoj pokrajini. Tu nalazimo na datume od prije dvije stotine ili dvije stotine pedeset godina, te naznake o mjestima odakle su došli neki rabini kao i navode o književnim djelima nekih od njih, o čemu će biti govora kasnije.

6 Takva će se knjiga pojaviti deset godina kasnije i ona će proslaviti njenog autora dra Moritza Levyja. (Vidjeti našu prethodnu bilješku).

7 Greška u tekstu godina 956 po Hidžri odgovara godini 1551. gregorijanskog kalendara, kada je Hadim Ali paša bio (po drugi put bosanskim sandžakbegom).

Kako se vidi iz rukopisne knjige koju sam uzmogao nabaviti iz stare turske biblioteke,⁸ Jevreja, koji su došli u Sarajevo u vrijeme vladavine Hadim Ali-bega (958 godine po muslimanskom računanju, 1341 poslije Krista), bilo je trideset ili četrdeset osoba. U početku su živjeli u gradskim hanovima i bavili su se trgovinom i prijevozom žitarica u Europu, a jedan dio njih bavio se manufakturnom trgovinom. Bili su u dobrim odnosima sa begovima, gospodarima ovih naših i živjeli su skladno sa sugrađanima.

Muslimanski svijet općenito je živio od prihoda od poljoprivrede, a kršćani su se bavili svim vrstama zanimanja, samo njihov najotmjereniji dio trgovao je kožama, krznom i sličnim. Jevreji su uznapredovali u svojim poslovima i, uz poštovanje koje su stekli među muslimanima, dobili su slobodu da prelaze granicu pokrajine kako bi prenosili robu u Austriju. Međutim, misli se da se nisu trajno nastanili u Bosni prije godine 1548, a to je doba vezira Gazi Hasan-paše podrijetlom iz Hercegovine, koji je zabranio Jevrejima da nastave svoju trgovinu, naglašavajući im da, ako žele da nastave poslove u ovoj zemlji, da moraju da se tu nastane sa svojim obiteljima te da prihvate zakone i običaje ove zemlje. Jevreji, ne mogavši prihvatiti ovaj uvjet i strahujući od barbarskog fanatizma što je vladao u narodnoj masi, bili su prisiljeni da napuste svoje poslove i da se vrate iz ovih krajeva, kako se to vidi iz iskaza bašage Fejzi-bega, u spomenutom rukopisu, jedan dio Jevreja ode tada za Dubrovnik, a drugi za Mađarsku.

(Nastavit će se)

La Alborada, br. 17, (Sarajevo, 10. svibnja 1901, str. 74). (2.)

Jedan dio Jevreja koji pobjegoše u Ugarsku koja je tada bila pod vlašću otomanske vlade, slali su u doba žetvenih radova svojim zaposlenim, a uz preporuku zapovjedništva Kanjiže za muteselima Bosne, da bi dobili nešto od onoga što su imali da naplate od izvjesnih stanovnika ove pokrajine. Ali od godine 1586. (arapske 1003) pa nadalje mnogi su otezali da se vrate i među malo onih koji su se vratili, poneki su se bavili sitnim poslovima i stanovali su u hanovima.

Godine 1614. (arapske 1031.) Gazi sultan Ahmed povjerio je bosanski vezirluk veziru Baltadži Mehmed paši⁹ koji je sa sobom iz Carigrada doveo svoga sarafa (bankara) Naftali ben Mandura. Ovaj vezir nije ostao više od jedne

8 Prema Safvet-begu Bašagiću (*Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1900, str. 178.) valija Bosne godine 1548. bio je Kara Ali-paša Kalauz. Nasuprot tome, prema *Zvaničnom kalendaru vilajeta Bosne za godinu 1295. (1878.)*, Hersekli Ali-paša bio je valija Bosne 1591-1592. godine.

9 Prema istom povjesničaru Baltadži Mehmed-paša (Sikirić) bio je valija Bosne 1620. godine.

godine na svom položaju, ali je i za ovo kratko vrijeme Naftali ben Mandur mogao utjecati, jer su se vratili oni Jevreji koji su napustili zemlju, tako da je došlo više od trideset obitelji i ponovno se naselilo u Sarajevu. Oni su bili dobro primljeni od stanovništva i pošto su bili pod zaštitom vezireva dvora zadobili su poštovanje baš-aga (zapovjednika gradova) stičući pravo da budu upisani kao punopravni građani. Oni su od tada nastavili da budu preporučivani od jednog vezira drugom, te se uvijek u vezirskoj palači nalazio jedan Jevrej sa titulom bazrđan-baše, putem kojeg su se, i pod njegovim nadzorom, vršili svi poslovi vezani za potrebe dvora i harema. Tako su Jevreji nastavili da uživaju dobar glas među građanima drugih konfesija ali su oni (Jevreji) stanovali udaljeni jedni od drugih, svaki pojedini u svojoj ulici, tako da im je bilo vrlo teško da se skupe u slučajevima praznovanja, svadbi kao i u slučajevima smrti, te mada su se obraćali sa molbama svakom veziru, bilo im je odbijano pravo da se sakupe svi kako bi živjeli u jednoj mahali (četvrti). U takvom stanju su živjeli do (1645.) kada dođe za vezira Sijavuš-paša (bivši veliki vezir),¹⁰ koji se smilovao na jevrejski narod i dade da se sagradi jedna mahala s njegovim imenom, koja se još danas zove "Sijavuš-paša mahalesi". Ovaj kvart je jedan krug od otprilike nekih dvije tisuće četvornih metara; svuda uokolo njega su sagrađene čvršće građevine od kamena a *kortižo* (dvorište) je vrlo veliko i ima jedan bunar.

Vezir podijeli tada Jevreje u te stanove, svakoga prema broju članova obitelji, dajući im *hudžete*, isprave o vlasništvu, pod uvjetom da plaćaju svake godine jednu *mukattu* (taksu) ustanovljenu na mali broj akči (aspri), ovu taksu plaća i danas svaki vlasnik vakufu Gazi Husrefbegove džamije. Ovo mjesto koje je bilo neka vrst getta, uvijek se zvalo "el Kortizo", a drugi ga stanovnici još i danas zovu "Čifuthana".

10 Prema istom historičaru, bivši veliki vezir Sijavuš-paša bio je valija Bosne godine 1651. To isto tvrdi i već spomenuti *Zvanični kalendar vilajeta Bosne* koji ovog pašu naziva vezir Ali Sijavuš.

U svakom slučaju kada se govori o datumu izgradnje ove nastambe nameće se odmah jedan *caveat*. Opće prihvaćeni datum njene izgradnje je godina 1581. kada je Sijavuš-paša, rumelijski beglerbeg naredio i platio njenu izgradnju. Ovaj datum je potvrđen u putopisu splićanina Atanasija Georgicea (Atanzija Jurjevića) koji je prošao kroz Sarajevo 1628. godine gdje je vidjeo "un Seraglio d'Hebrei, cinto d'altissime mura" (Jednu nastambu Jevreja opasanu visokim zidovima).

Godinu 1581. kao godinu gradnje ove nastambe doveo je u pitanje dr. Muhamed Hadžijahić 1981. On je predložio oslanjajući se na izvore iz Bašbakanlik Arhiva iz Istanbula, da se godina 1686. uzme za godinu kada je Sijavuš-paša Mladi naredio izgradnju ove nastambe.

Treba reći da su u povijesti Bosne postojala trojica paša koja su nosila ime *Sijavuš*: 1. Sijavuš-paša, rumelijski beglerbeg (1581.). 2. Sijavuš-paša koji je bio veliki vezir a zatim valija Bosne (1652.), 3. Sijavuš-paša Abaza, "Mladi" (1686.) i to je, pretpostavljamo, moglo proizvesti jednu zabunu u datumima.

Mi ipak naginjemo za godinu 1581. kao godinu izgradnje ove nastambe. Međutim ne znamo odakle je Zeki-efendija izvukao godinu 1645. kao godinu njene izgradnje tim više što valija Bosne te godine nije bio Sijavuš-paša. On će to biti tek godine 1651.

Od tada Jevreji su se skupljali svake noći u svom kvartu i izlazili bi tek ujutru da bi svršavali svoje poslove u čaršiji. Oni su se morali vratiti u svoj kvart svake noći prije nego što se smrači, s obzirom da su se bojali da hodaju po pazarima zbog lopova kojih nije nedostajalo u to doba, kada je ubiti bilo mnogo lakše nego što je to pobiti se danas. Oni su ipak bili pod zaštitom vlasti i uglednika grada, tako da im je uprava prodala jedno brdo zvano Vrbanja (tako se i danas zove) gdje su napravili groblje (*Bet akabrot*) za koje su dobili ferman o vlasništvu izdat od strane Gazi sultan Sulejmana, sina Gazi sultan Selima.

(+) Može biti da obitelji koje se zovu "Mačoro" koje se danas nalaze u Sarajevu potječu od imena "Mačor" koje se je tijekom vremena promijenilo.

(Nastavit će se)

La Alborada, br. 18 (Sarajevo, 17. sivbnja 1901, str. 78). (3.)

Kako se to vidi iz nekih priznanica koje posjeduje Hevra kadoša, koji nose datum od prije dvije stotine godina, Jevreji su plaćali jednu mukattu (taksu) Vakufu džamije u Goraždu čiji je dio činilo i mjesto *Vet akabrota* /groblja/.

U to vrijeme svi Jevreji su bili članovi Hevra kedose i imali su pravila koja su se ticala dužnosti koje su primjenjivale prilikom ukopa mrtvih, kao što je i danas Hevra ta koja nastavlja da plaća dogovorenu taksu vakufu, kako sam to naprijed rekao.

Prema pričanjima starijih, veliki sultan Sulejman, sin Gazi javus sultan Selima, je izdao Jevrejima jedan ferman o posjedovanju *Vet akabrota*, kao i to da je taj ferman izgorio u velikom požaru koji se dogodio prije stotinu godina. Taj požar se još i danas zove "požar u Tabhani" /Kožari/ a on je progutao veliki dio grada, a ferman je izgorio zajedno sa drugim dokumentima što su bili povjereni Jahudi Aleviju, zvanom Sor Leon, koji je bio najbogatiji u zajednici i jedan od rukovoditelja Hevra kadoše.

Poslije požara oni sebi pribaviše drugi dokument o posjedovanju koji i danas postoji u vlasništvu Hevre.

Mi ćemo kasnije objaviti od riječi do riječi odluku rabina koja se tiče ponašanja i dobročinstava *havre kadoše*, iz kojih se vidi, da su svaki put, kada bi se desio smrtni slučaj, Jevreji imali velikih teškoća pri odnošenju mrtvacu do greblja kao i pri njihovom ukopu.

Oni su prvo morali obavijestiti stražu te četvrti i platiti taksu za četiri stražara koji su trebali pratiti nositelje mrtvog. To je bilo iz dva razloga: prvo, pošto se greblje nalazilo daleko od grada, jako su se bojali teških događaja na putu, gdje bi mogli biti napadnuti od zločinaca. Drugo, plativši tu taksu, dobili su službenu dozvolu da ukopavaju svoje mrtve, tako da je grob bio smatran, kao

što je slučaj i kod muslimana, za nepovrediv (stvar koja se ne može oskrnaviti), te su tako imali pravo da se žale janjičar-agama, u slučaju da neke zle osobe sebi dozvole da otkopaju nekog mrtvacu, ili da izvrše neko oskrnavljenje, stvari koje nisu bile rijetke u to doba.

Kasnije, kako se broj obitelji povećavao i pošto im je počelo nedostajati prostora za stanovanje u njihovoj četvrti, usprkos opasnostima kojim bi se mogli izložiti, bili su prisiljeni da u okolici svoje četvrti izgrade nešto malih i niskih kuća gdje im je jedna i služila kao molitvena zgrada. Tako su malo pomalo širili prostore svog nastanivanja.

Neki su Jevreji putovali u Mletke preko Dubrovnika, radi svoje trgovine, a mnogi su putovali u Solun preko Novog Pazara i Mitrovice, odakle su dopremali kafu, pamuk i tako dalje.

(Nastavit će se)

La Alborada, br. 20 (Sarajevo, 31. svibnja 1901, str. 86-87). (4.)

Malo pomalo oni su se izvještali u svojim poslovima i neki su uspjeli steći prilično značajne kapitale za to vrijeme, tako da su nastavljali da šire, na značajan način, trgovačke djelatnosti te su zadobili veliko povjerenje u Europi.

Živeći u prijateljstvu sa uglednicima, muslimanskim bogatašima i agama, oni se malo pomalo ohrabriše, pošto su se vremenom uvećale obitelji a ne mogavši više podnositi stiješnjenost, počеше da se šire sa svojim kućama i izvan četvrti Sijavuš paše, i to već od godine 1692, u vrijeme vezira Dal-taban gazi Mustafa-paše,¹¹ ne znamo kojim su posredovanjem dobili dozvolu da grade obitavališta ili da kupuju imanja (mulk) na svoje ime i u izvjesnim dijelovima grada; ali ipak nisu se usuđivali da se mnogo udalje od jevrejske četvrti.

Obitelji Levija bile su prve koje su izgradile ili kupile kuće izvan četvrti. Levi su tada činili jednu trgovačku kompaniju, stekli su dobar glas, tako da su bili najugledniji među Jevrejima. Oni su kupili imanja u mahali Pehlivan Oručevoj. Ova ulica počinje na mjestu gdje su dvije današnje sinagoge i zove se mahala Čemaluša; Jevreji je još zovu "Vidikovac Levijevih".

Poslije su porodice Atijasa kupile i sagradile kuće u Ferhat-begovoj mahali iza Tašlihana pokraj Bezistana (pazara). Ova ulica, ulica koju Jevreji zovu i mahala Atijasa, je još i danas u posjedu istih obitelji.¹²

11 Prema Safvet-begu Bašagiću (pp. cit. 180) Daltaban Mustafa-paša bio je valija Bosne godine 1697.

12 To odgovara istini. U doba austro-ugarske uprave, jedna slijepa ulica, odvojak Ferhatbegove ulice, zvala se *Atijaševa čikma*.

I Danoni su u ovo vrijeme izašli iz jevrejske četvrti i smjestili se u onom dijelu Ferhatbegove mahale koji isto tako neki još i danas nazivaju "ulica Danona".

Kako se čita u jednom starom rukopisu, odakle ćemo kasnije prenijeti potrebne odlomke, u vrijeme tog istog vezira Daltaban gazi Mustafa-paše, broj Jevreja, glava obitelji, koji su bili u obvezi da plaćaju vlastima taksu zvanu "harač" iznosio je šezdeset osoba koje su plaćale po šesnaest groša, svako ponaosob, i to svake godine. Iz toga se izvodi da prije dvije stotine godina nije bilo više od tri stotine jevrejskih duša u ovom gradu.

Najveći dio jevrejskih trgovaca iznajmili su dućane u Bezistanu i Tašlihanu. Ove dvije građevine koje je podigao vezir Gazi Husref-beg (1511-1532.) a koje su potpuno od kamena i vrlo čvrste gradnje, sadržavaju 136 dućana i trgovina, pod uvjetom da svaki posjednik isplaćuje svake godine šezdeset para mukatte (takse) vakufu džamije koju je sagradio isti vezir, a koja je i danas nasljednica imovine onih koji nisu ostavili sinova (ni kćeri) poslije svoje smrti. Tašlihan je uništen u velikom požaru godine 1878, ali Bezistan još postoji te svaki vlasnik plaća džamijskom vakufu jedan dukat u zlatu za godinu dana, umjesto šezdeset para kako je bilo ranije.

(nastavit će se)

La Alborada, br. 22. (Sarajevo, 14. lipnja 1901, str. 95-96.) (5.)

Prema postojećim *pinakesima* a u skladu s drugim podacima, navest ću kasnije imena i djela nekih rabina; ali što se pak tiče ranoga razdoblja mogu donijeti jedino ono što slijedi:

Ovdje mnoge udovice uobičajavaju ići na *Vet akabrot* /groblje/ na tri tjedna prije *Tešabeava* kako bi se pomolile na nekim grobovima te uobičajavaju također da beru neke trave oko jednog kamenog spomenika, da bi od njih pravile lijekove za razne bolesti. Mnogi kažu da je to nadgrobni kamen rabina Mučačona (Ima ih koji kažu Musačona ili Mustačona). Ovaj nadgrobni kamen, koji nema nikakva natpisa, nalazi se na Starom groblju gdje postoji još samo sedam nadgrobni kamenova, nešto udaljenih od ovoga, te se pripovijeda da oni pripadaju rabinu i sedmorici uglednika iz staroga vremena.

Međutim, u knjizi *Kore Ha-Dorot*,¹³ stranica 51. čitamo:

"U to vrijeme (godine 406.) bio je tamo u Beogradu rabin Ašer Zevulun od učenika moga gospodina djeda Pape rabin Dud Konforte neka je njegova

13 *Kore Ha-Dorot* je knjiga koju je napisao David Konforte rabin i književni historičar (1617. ili 1618. do 1690.) Tekst predstavlja jednu kroniku sefardskih pisaca i analizu njihovih djela koji su živjeli oko Mediterana u XVI i XVII stoljeću. Knjiga je bila prvi put tiskana u Mlecima 1746. godine.

uspomena za nas blagoslov a poslije toga bio je učenik rabinov, rabin Abraham Notal neka je njegova uspomena blagoslov za nas.¹⁴ A ja sam od svoje rane mladosti otpočeo sa *gemarom*¹⁵ onih dana kada bih u Solunu a poslije toga on ode u Sarajevo i širio je tu svoju veliku mudrost uz rabina Macalia Mučačona i njegova brata Aliau Mučačona koji ode za Safet¹⁶, a tamo umrije i rabin Rafael Principal, a potom on ode odatle u Beograd a u to vrijeme ode iz Soluna za Saraj-Bosnu uvaženi rabin Šmuel ben Baruh i tamo razasu svoje znanje zajedno sa rabinom Mcalia Mučačonom a bio je veliki učenjak i zakonoznanac."

Iz ovoga saznajemo da su se okolo godine 5406 nalazili u Sarajevu rabin Mučačon te glavni rabin a koji je u to doba došao iz Soluna, rabin Šmuel ben Baruh; a s obzirom da pisac *Kore Ha Dorot* ne kaže da su oni otišli u druge gradove, kao što je to naveo za Ašera Zebuluna koji je otišao za Beograd kao i za Aliau Mučačona koji ode za Safet, možemo tvrditi da su ova gospoda rabini umrli u ovom gradu i da su zakopani na Starom greblju.

Što se pak tiče natpisa na ovim kamenim spomenicima, ono što se jedino može pročitati na jednoj od njih je ime rabina Šmuela ben Baruha i datum kada je umro. Taj natpis je otkrio i prepisao dobro poznati i ugledni sarajevski haham Šmuel Hija Askenazi neka je njegov spomen blagoslov na nas, koji je napisao ovo što slijedi na istoj stranici (51) knjige *Kora Ha-Dorot* koja mu je pripadala:

"Sedmoga dana mjeseca hešvana godine 623 popeh se do greblja i nađoh nadgrobni kamen rečenoga rabina Šmuela ben Baruha a na njem su bile napisane ove riječi: Raka rabina Šmuela ben Baruha. Iz ovoga se vidi da je on umro u godinu 5300 i nalazi se na Starom greblju gdje ima samo osam nadgrobnih spomenika i ne više."

Tako se dakle iz ovog razumije, mudri i poštovani Šmuel Askenazi je primijetio da je pisac *Kore Ha-Dorota* napravio jednu grješku od više od stotinu godina u određivanju datuma dolaska rečenoga rabina ben Baruha u Sarajevo; s obzirom da kaže da je on otišao iz Soluna godine 5406, dok prema onome što je napisano na grobnom kamenu, on je umro godine 5300.

Ali treba primiti da je *Kore Ha-Dorot* uvjerljiviji od onog što se razumije sa natpisa na kamenu; s obzirom da može biti da je poslije bilo i nekih drugih slova koja bi pokazala jedan veći broj godina, i da su ona tijekom vremena nestala kako su nestali i svi natpisi sa drugih grobnih kamenova.+ Također treba priznati da pisac *Kore Ha-Dorota* nije mogao griješiti u tom datumu, s obzirom

14 Hebrejski: *zihronó livrajá* koja se navodi pri spomenu imena nekog umrlog.

15 *Gemara* (aramajska riječ) doslovno znači "završetak" i označava drugi dio *Talmuda* koji predstavlja vrlo opširan komentar *Mišne* (Zbirke usmenih tradicija koje čine osnovicu *Talmuda*).

16 Safet ili Capet, glavni grad Galileje, poznat već od XVI stoljeća po svom centru kabalističkih studija.

da je isti živio u to doba, što se vidi iz njegovoga objašnjenja. Osim toga, on pravilno navodi sve datume tako da se iz onih ispred kao i onih koji slijede vidi da on nije griješio. - S druge strane, ako želimo opravdati opasku poštovanog Šmuela Askenazija, trebamo reći da bi u Sarajevu bila dvojica rabina s imenom Šmuel ben Baruh gdje je jedan umro godine 5300, a da je drugi živio u godini 5406.

S obzirom da ne postoji nikakav drugi sigurniji podatak o prvim rabinima, tako se ne nalazi ni za one kasnije nikakav drugi sigurniji podatak od postojećih pinkasa na temelju kojih ću dalje govoriti, počinjući s reprodukcijom jedne *askame* /odluke/ Icaka Cvija koji je umro u godini 5476.¹⁷

(nastavit će se)

(+) Može biti da znači pisac i zakonoznanac-rabin.
(Napomena Uredništva.)¹⁸

Rječnik nepoznatih riječi:

Akskama (heb.) sf. odluka, prosudba, pravorijek

Bazerdžan-baša sm. (pers. tur.) čelnik trgovaca, ovdje rizničar

Bet akabrot (heb.) groblje, doslovce "kuća mrtvih" od riječi kevura sf. (heb.) "rob", "raka". Sreće se i *kebura* i *Vet akavrot*.

Hevra kadoša sf. (heb.) doslovno "Sveto bratstvo". Dobrotvorno udruženje stara se o bolesnim i umrlim.

Hudžet sm. (ar.) Sudsko rješenje, akt, zakonska isprava.

Mukata sf. (ar.) Godišnja, često paušalna taksa, zakupnina

Pinakes, pinkes, sm. (gr.) Registar zapisnika i akata, kronika pojedinih jevrejskih općina.

Tešabeav ili *Tišabeav* od *Tiš'a Be-Av* "Deveti dan mjeseca Av", zvan u Bibliji "Post petoga mjeseca". Dan žalovanja kod Jevreja. Tog dana Babilonci su uništili Prvi hram, a na isti dan katolički kraljevi istjerali su 1492. godine Sefarde iz Španjolske. na taj dan Jevreji običavaju posjećivati groblja svojih mrtvih.

17 Godine 1716. po Gregorijanskom kalendaru.

18 Sve bilješke koje nose arapske brojeve su naše, za uzvrat, bilješke označene jednim znakom (+) su Zeki efendijine ili potječu od uredništva *La Alborade*.

Resumé

**"HISTOIRE DES JUIFS DE BOSNIE", OEUVRE DE MOSHE
(RAFAEL) ATTIAS, DIT ZEKKY EFFENDI**

La Historia de los Žudios de Bosna ("Histoire des Juifs de Bosnie"), oeuvre de Moshe (Rafael) Attias, dit Zekky-effendi (1845-1916) a apparu tout au début du vingtième siècle dans la revue *La Alborada* ("L'Aube"), Periodico instructivo-Litearario órgano del Žudaismo de Bosnia y Herzégovina comme on le mentionnait dans son titre. Cette oeuvre historique d'un grande importance pour la connaissance de la vie des Juifs sépharades qui se sont installés en Bosnie, surtout à Sarajevo, venant de la Turquie est en général très peu connue et citée par les historiens sépharades et totalement inconnue des historiens sud-slaves. La raison en est double. Ce travail historique, oeuvre de Zekky-effendi, historien par vocation mais aussi par la nécessité est écrit en lettres hebraïques et en judéo-espagnol, deux barrières presque insurmontables qui ne permettaient pas aux historiens intéressés d'avoir l'accès à ce texte. L'auteur de cette communication a comblé cette lacune. Il a d'abord translitéré le texte en question en judéo-espagnol et l'a traduit ensuite en bosniaque donnant ainsi à tous ceux qui s'intéressent à la condition sépharade de Bosnie dans le passé une lecture aussi intéressante qu'importante.